

BEVARDĖS GIMINĖS DALYVIŲ KONSTRUKCIJOS SU KIEKYBINĖS REIKŠMĖS JUNGINIAIS BENDRINĖJE LIETUVIŲ KALBOJE IR JŲ ATITIKMENYS LATVIŲ KALBOJE

Vidas VALSKYS

Šio straipsnio tikslas – paanalizuoti gana produktyvų bendrinėje lietuvių kalboje bevardės giminės dalyvių konstrukcijų su kiekybinės reikšmės junginiais tipą, panagrinėti tokių predikatyvių konstrukcijų struktūrą, sąveiką su kuriais ne kuriais sintaksiniais modeliais, aptarti semantines ir modalines šių konstrukcijų savybes, sugretinti su latvių kalbos atitinkamomis konstrukcijomis. Straipsnyje remiamasi pavyzdžiais (iš viso 176), surinktais iš periodinės spaudos ir įvairių lietuvių autorių tekstų.

Nagrinėjamosiose konstrukcijose bevardės g. dalyvis žymi predikatą, o predikato turinį sudaro kiekybinės reikšmės junginys¹ – kiekį, kiekybę žymintis žodis su kiekybės turinio kilmininku. Pvz.:

Iš pradžių buvo sumokėta tik pusė šios sumos Lietuvos rytas.

Jau sukaupia per tris tūkstančius eksponatų, jų vis daugėja Lietuvos aidas.

Šiuo metu žinoma daugiau nei šimtas kavos rūšių Moteris.

Lietuvoje kuriama nedaug vyriškų drabužių kolekcijų Respublika.

Aštuntame dešimtmetyje diktatoriaus Envero Hodžos įsakymu buvo pastatyta apie 250 tūkstančių nedidelių bunkerių Lietuvos aidas.

Istorijoje žinoma šimtai despotizmo atmainų AŠI.

Ketvirtis amžiaus nueita drauge, ranka rankon VB.

Net kamaron nėjo, kur buvo sukrauta tiek gėrybių <...> JB.

Kiek geriausių draugų palaidota Oriolo sniegynuose <...> JA.

Ant jos bus prikabinėta medalių tiek ir tiek, keturios, penkios eilės skersai ir išilgai <...> BrR.

Daug jam bus numegzta visokių drabužių <...> BrR.

Jau daug sukuižusių namų nugriausta, jų vietoje statomi nauji <...> BrR.

Tačiau daugelis kelių jau nužvyruota <...> BrR.

¹ Tokius junginius V. Labutis vadina kompletyviniais (1976, 78; 1994 1, 50), o J. Balkevičius – komplektyviniais (1998, 42, 56).

Kiekybės reikšmę turi ir prielinksnio *po* su galininku (ar jo vietoje pavartota negiminine forma) junginys (Balkevičius, 1998, 53), reiškiantis tam tikrą pasiskirstymą. Pvz.:

Priemenė siaura ir ilga, pjauna skersai visą namą, po trejas duris iškirta joje į abu namo galus JB.

Prie lovų, ant pušinių sienų, dar pakabinta po dvylikanųjų rankšluostį <...> JB.

Čia išmintų linų pudulai sulig puse pirkios, po brauktuvę kiekvienam padėta <...> JB.

Tikriausiai kiekvieno jų teismo bylose po kelis šimtus lapų susėgta VB.

Ankstesniais metais būdavo sulaiikoma po keliolika sienos pažeidėjų Respublika.

Kiekybinės reikšmės junginių kiekybės žodis paprastai esti kiekybę (svorį, tūrį, skaičių ar kitokį dydį) nusakantis daiktavardis, įvardis, skaitvardis,rieveiksmis, prielinksninė konstrukcija ar lyginamasis posakis, kuris yra pagrindinis junginio dėmuo, o priklausomasis - „daiktavardiškojo žodžio kilmininkas“ (Labutis, 1976, 78), žymintis „to kiekio turinį, matuojamą dalyką“ (LKG 1976 3, 202), pvz., *kilogramas uogų, ketvirtis kepalų, keletas pavyzdžių, šimtai knygų, daug atsitikimų, per milijoną žmonių, mažiau negu šimtas tonų* etc.

Tokį kilmininką J. Jablonskis yra vadinęs kiekybės (kiekio) kilmininku (1928, 29), tačiau šis pavadinimas nėra visiškai tikslus. Pirmiausia, kiekį tokiuose kiekybinės reikšmės junginiuose reiškia ne pats kilmininkas, o kiekybę žymintis daiktavardis, skaitvardis, įvardis arrieveiksmis. Antra, kiekio kilmininku vadinamas visai kitoks kilmininkas, pvz., *mėnesio vaikas, penkių kilometrų kelias, keturių kibirų statinė* ir pan. (žr. Valeckienė, 1998, 154). Taigi apibūdinimas *kiekybės turinio kilmininkas*, nors ir ilgesnis, yra tikslesnis, nes būtent kilmininku nurodomas turinys to, kas išreikšta kiekybės žodžiu. Taip šis kilmininkas vadinamas pagrindinėse lietuvių kalbos gramatikose (LKG 1965 1, 191; DLKG 1996, 512) ir didžiosios lietuvių kalbininkų (Balkevičius, 1963, 77; 1998, 53; Labutis, 1994 1, 49 – 50; Šukys, 1998, 97) darbuose, taip jis bus vadinamas ir šiame straipsnyje.

Kiekybinės reikšmės junginio būtinas narys yra kiekybę reiškiantis žodis, o kiekybės turinio kilmininkas – nebūtinas, nes esti nemažai atvejų su išleistu, tačiau aiškiai numanomu ar savaime suprantamu kiekybės turinio kilmininku, implikuotu į patį predikatą – bevardės giminės dalyvį, pvz.:

Apie mano ligą daug buvo rašyta ir sakyta Lietuvos rytas.

Daug yra prirašyta, daug prikalbėta apie Pabaltės sąjungą Lietuvos aidas.

Buvo gerokai suvalgyta ir dar daugiau išgerta P.

Kai tik geresnis, jaunesnis arklys, tuoj kvitą – tiek ir tiek bus išmokėta – ir į geležinkelio stotį JA.

Bus labai daug pasakyta tiems, kurie tikrai matė ir prisimena tuos laikus <...> BrR.

Tačiau įsiskolinta, matyt, buvo užtektinai BrR.

Reiks pažūrėti, kiek suarta, pagalvoja Kazimieras <...> BrR.

Jo supratimu, užmokėta buvo mažai BrR.

Gana dažnai išleidžiamas laiko kiekybę reiškiančių žodžių ar žodžių junginių kilmininkas, pvz.:

Kiek caro kalėjimuose sėdėta, Sibire vargta... JB.

Vis dėlto beveik mėnuo prasitreniota kambarėje VB.

Ir pragulėta nemažai, ir be lauko oro VB.

Bet gal ir viskas, bėgs namo, net baisu, kiek sugaišta VB.

Jau nemažai nugyventa <...> JustM.

Č. Grenda teigia, kad kiekybės turinio ir neapibrėžto kiekio kilmininkai „galėtų būti laikomi iš esmės vieno tipo“ konstrukcijų komponentais ne tik semantiniu, bet ir struktūriniu atžvilgiu, nes partityvinis kilmininkas, Č.Grendos manymu, „beveik visada turi nulinį (nerealizuotą) kiekio reikšmės žodžių klasės variantą“ (Grenda, 1979, 38). Anot Č. Grendos, „aiškiai neapibrėžto kiekio rodytojo „pareigas“ perima nulinė sema „kiekis“, o konstrukcijoje lieka formaliai išreikštas vien tik neapibrėžto kiekio kilmininkas“ (1979, 34), pvz., *Pasklido kalbų; Atvažiuodavo vyrų; Kyla minčių* (pavyzdžiai iš Balkevičius, 1998, 54).

Vis dėlto laikyti minėtus atvejus vieno tipo konstrukcijų atvejais nėra visai pagrįsta. Kad tokie atvejai yra skirtingų sintaksinių modelių reprezentantai, rodo toks sugretinimas: *pasklido daug kalbų* ir *pasklido kalbų*, tačiau: *išgyveno daug metų* ir **išgyveno metų*, *nugyventa ketvirtis amžiaus* ir **nugyventa amžiaus*. Arba: *atvažiuodavo nemažai vyrų* ir *atvažiuodavo vyrų*, tačiau: *prabuvo nemažai laiko* ir **prabuvo laiko* (bet *prabuvo nemažai* (= laiko) ir pan.

Taigi ne visi kilmininkai galimi vartoti su veiksmazodžiais, kai kiekybės žodis neišreikštas. Kaip rodo šis sugretinimas, visai neįmanomi yra laiką reiškiančių žodžių kilmininko pavartojimai be kiekybės žodžio (nes šie daiktavardžiai yra labai plačios reikšmės ir be kiekybės konkretizatoriaus yra komunikaciškai nepakankami), tačiau pats laiką reiškiančio žodžio kilmininkas, kaip jau minėta aukščiau, gana dažnai yra išleidžiamas.

Teigti, kad egzistuoja skirtingi sintaksiniai modeliai – su dalies, arba neapibrėžto kiekio, kilmininku ir kiekybinės reikšmės junginiu, kurio narys yra kiekybės turinio kilmininkas, – leidžia ir kai kurių kitų predikatinų bevardės giminės dalyvių konstrukcijų sugretinimas: *pakviesta daug studentų* ir *pakviesta studentų*, *randama šimtai būdų* ir *randama būdų*. Tačiau: *sumokėta pusė sumos* ir **sumokėta sumos*.

Taigi kai kurie kilmininkai tiesiog negalimi vartoti predikatinėse bevardės g. dalyvių konstrukcijose be kiekybę žyminčio žodžio. Todėl būtų logiškiau tik *pakviesta daug studentų* ir *sumokėta pusė sumos* tipo konstrukcijas laikyti konstrukcijomis su kiekybinės reikšmės junginiu, kuriose kilmininkas turi kiekybės turinio reikšmę, o *pakviesta studentų* ir *randama būdų* tipo konstrukcijas priskirti prie predikatinų konstrukcijų su partityviniu kilmininku tipo.

Predikatinų konstrukcijų su kiekybinės reikšmės junginiais neveikiamosios rūšies bevardės g. dalyviai dažniausiai yra daromi iš tranzityvinių veiksmazodžių (67 %,

118 atvejų iš 176), pvz., *patikrinta daug įmonių, perskaityta šūsnyš laiškų* etc. Intranzyvinių veiksmažodžių bevardės g. dalyvių formų, vartojamų su kiekybinės reikšmės junginiais, atitinkamai – 33% (58 atvejai), pvz., *sėdėta daug metų, ketvirtis amžiaus nueita*.

Sintaksiškai su atitinkamomis veiksmažodžių konstrukcijomis sutampa bevardės g. dalyvių konstrukcijos su kiekybinės reikšmės junginiais, kur kiekybės žodis esti nekaitoma (paprastairieveksmio) forma ar nekaitomų žodžių junginys, plg. *pagaminta daug automobilių* ir *pagamino daug automobilių*; *surinkta per mažai pinigų* ir *surinko per mažai pinigų* ir pan., skiriasi tik tokių konstrukcijų rūšis (atitinkamai pasyvas ir aktyvas) bei semantika – bevardės g. dalyvių konstrukcijos žymi atsietas nuo veikėjo būsenas ar rezultatus (plg. pasakymus *pagamino daug automobilių, surinko per mažai pinigų*, kuriuose veikėjas aktualus).

Kitos bevardės g. dalyvių konstrukcijos – kur kiekybės žodis yra linksniuojamoji forma (daiktavardis, skaitvardis ar įvardis) – skiriasi nuo atitinkamų veiksmažodinių tuo, kad keičiantis rūšiai kinta ir linksniuojamo kiekybės žodžio forma – įvyksta būdingas pasyvinei transformacijai objektinio galininko virtimas vardininku, plg. *žino šimtą rūšių* ir *žinoma šimtas rūšių*; *perskaičiavo krūvas pinigų* ir *perskaičiuota krūvos pinigų* ir pan. Šiose konstrukcijose neveikiamieji bevardės g. dalyviai, padaryti iš tranzityvinių veiksmažodžių, bendrinėje lietuvių kalboje gali varijuoti su neveikiamaisiais vyr./ mot. g. dalyviais, pvz., *nagrinėjama / nagrinėjami šimtai atvejų* (plg. *nagrinėjama daug, nemažai atvejų* – galimas tik bevardės g. dalyvių vartojimas), *sumokėta / sumokėtas trečdalis pinigų* (plg. *sumokėta daug pinigų*), *perversta / perverstos krūvos popierių* (plg. *perversta nemažai popieriu*) ir pan. Bevardės giminės dalyvių formos nuo vyr./ mot. g. dalyvių tokio tipo konstrukcijose skiriasi didesniu būsenos arba rezultato apibendrinimu.

Iš intranzityvinių veiksmažodžių padarytos neveikiamųjų bevardės g. dalyvių formos savo modaline reikšme artimos veikiamosioms. Jos vartojamos reikšti „netiesiogiai, ypač pagal padarinius (rezultatus) patirtam, numanomam ar nusistebėjimą keliančiam veiksmui“ (DLKG 1996, 324). Pvz.:

Pagal M. Prustą, pasaulis buvo kuriamas tiek kartų, kiek būta originalių menininkų JustM.

<...> *dabar Vasaris ėmė įstiiikinti, kad draugo žodžiuose būta daug tiesos* P.

Visas kūnas lyg sudaužytas, nugarą maudžia – kiek šimtą kartų prisilankstyta JA. (Plg. *kiek buvo menininkų, buvo daug tiesos, prisilankstė šimtą kartų* – veikiamoji rūšis, tiesiogiai patiriamas veiksmas ar būseną).

Bendrinės lietuvių kalbos predikatines bevardės g. dalyvių konstrukcijas su kiekybinės reikšmės junginiais latvių kalboje atitinka kitokios dalyvinės konstrukcijos su analogiškais junginiais.

Geriausiai lietuvių kalbos neveikiamuosius bevardės g. dalyvius latvių kalboje atitinka predikato reikšme vartojami nederinamieji neveikiamųjų vyr. g. dalyvių nominatyvai. Plg.:

<...> šalia tvarkos palaikymo ir bendro gyvenimo reikalų mokslui seminarijoje vis dėlto buvo skiriama daugiausia laiko P. // <...> līdzās kārtības uzturēšanai un kopējās dzīves vajadzībām seminārā mācībām tomēr tika veltīts visvairāk laika.²

Girdēti, karinē valdzia nepatenkinta, kad per mažai surinkta šiltu drabužiu žiemos pagalbai JA. // Ir ziņas, it kā militārās varas iestādes neesot apmierinātas, ka ziemas palīdzībai savāktis pārāk maz silto apģerbu.

Valgymų visokių pataisyta buvo tiek, kad negalėjai rankos ištiesti <...> JB // Visādu cie-nastu šķīta sagatavots tik daudz, ka nebija iespējams pastiept roku <...>

Užtat klojime, šiaudų šalinėje, bemaž antra tiek gyvio suslēpta JB. // Toties šķūņi, aiz salmu panta, gandrīz otrtik lopus paslēpts.

Konstrukcijose su kiekybinės reikšmės junginiais predikato reikšmė latvių kalboje vartojami ir vyr. ar mot. g. neveikiamieji dalyviai. Jeigu kiekybės žodis yra daiktavardžio, įvardžio ar skaitvardžio nominatyvas, tada dalyvio skaičius ir giminė priklauso nuo tokio kiekybės žodžio. Plg.:

Per metus keturi milijonai kareivių paguldyta ir prarasta du trečdaliai Rusijos žemių JA. // Gada laikā četri miljoni zaldātu noguldīti un zaudētas divas trešdaļas Krievijas zemju.

Tā jie jau moka, žinom: pilni laikraščiai baisybių prirašyta JA. // Tie jau nu prot, mēs zinām: pilnas avīzes par briesmu darbiem pierakstītas.

O kitame stalčiuje, po skalbiniais, irgi keletas laiškų užkišta VB. // Bet citā atvilknē, zem veļas, arī pabāztas dažas vēstules.

Šestadalis žemės rutulio miniatiūroje sukimšta tarp mūrinių apgriuvusio kumetyno sienų <...> JA // Sestdaļa zemeslodes miniatūrā iebāzta apdrupušas kalpu mājas mūra sienās <...>

Jeigu kiekybės žodis yra prieveiksmio forma, latvių kalbos konstrukcijose su kiekybinės reikšmės junginiu dalyvis gimine ir skaičiumi yra derinamas su kiekybės turinio genityvu. Plg.:

Juk tiek rūpesčių susieta su šituo nuodėmingu kūnu <...> P // Tik daudz rūpju taču saistītas ar šo grēcīgo miesu <...>

<...> ir liks tik negyvi skaičiai (tiek ir tiek (≈ žmonių – V. V.) žuvo arba sunaikinta)... JA // <...> un saglabāsies tikai nedzīvi skaitļi (tik un tik (cilvēku – V. V.) gājuši bojā vai iznīcināti)...

Pabaigoje – svarbiausios išvados. Predikatinės bevardės g. dalyvių konstrukcijos su kiekybinės reikšmės junginiu sudaro predikatiškai vartojami (patys vieni ar su pagalbinio veiksmažodžio forma) neveikiamieji bevardės giminės dalyviai ir kiekybinės reikšmės junginys – kiekybę žymintis žodis (daiktavardis, įvardis, skaitvardis, prieveiksmis), prielinksninė ar lyginamoji konstrukcija ir kiekybės turinio kilmininkas, kuris gali būti ir išleistas, jeigu yra aiškiai suvokiamas iš paties predikato ar kalbamosios situacijos. Prie kiekybės reikšmę turinčių galėtų būti priskiriamas ir galininko su prielinksniu *po* junginys (iškirsta *po* trejas duris ir pan.).

² Čia ir toliau pateikiami lietuvių autoriaus ir jo latviško vertimo sakiniai.

Dažniausiai konstrukcijose su kiekybinės reikšmės junginiu pasitaiko neveikiamųjų bevardės g. dalyvių, padarytų iš tranzityvinių veiksmažodžių. Bendrinėje kalboje juos gali pakeisti veikiamosios rūšies konstrukcijos su asmenuojamosiomis veiksmažodžių formomis. Sintaksiškai sutampa tik bevardės g. dalyvių ir asmenuojamųjų veiksmažodžių konstrukcijos su kiekybinės reikšmės junginiais, kurių kiekybės žodis yra nekaitomas, tačiau skiriasi atitinkamos konstrukcijos, kur kiekybės žodis yra linksniuojama forma, - bevardės g. dalyvis valdo vardininą (*prarasta milijonai litų*), asmenuojamoji forma – galininą (*prarado milijonus litų*).

Iš tranzityvinių veiksmažodžių padarytų neveikiamųjų bevardės g. dalyvių variantai konstrukcijose su kiekybinės reikšmės junginiu gali būti ir vyr./ mot. g. dalyvių formos. Pastarasis pakeitimas paprastai įmanomas tada, kai kiekybę reiškiantis žodis yra linksniuojamosios kalbos dalies forma, su kuria dalyvis gimine ir skaičiumi ir yra derinamas.

Giminiškoje latvių kalboje predikatinės neveikiamųjų bevardės g. dalyvių konstrukcijas su kiekybinės reikšmės junginiu atitinka: nederinamųjų neveikiamųjų vyr. g. dalyvių nominatyvų konstrukcijos su analogišku junginiu arba gimine ir skaičiumi su kiekybės žodžiu (jeigu jis yra vardažodžio nominatyvas) ar su kiekybės turinio genityvu suderinta vyr. ar mot. g. dalyvio forma.

NEUTER GENDER PARTICIPIAL CONSTRUCTIONS WITH QUANTITATIVE MEANING CONSTRUCTS IN STANDARD LITHUANIAN AND THEIR EQUIVALENTS IN LATVIAN

Summary

This article makes a synchronic analysis of neuter-gender participial constructions with constructs having the meaning of quantity in Standard Lithuanian. The article also analyses the syntactic and semantic functions of the constructions. The structure of neuter-gender participial constructions with constructs having the meaning of quantity is compared with other syntactic models. The analysed constructions of Lithuanian are also contrasted with their equivalents in Latvian, which belongs to the same stock.

ŠALTINIŲ SANTRUMPOS

- AŠI* – Arvydas Šliogeris
- BrR* – Bronius Radzevičius
- JA* – Jonas Avyžius
- JB* – Juozas Baltušis
- JustM* – Justinas Marcinkevičius
- P* – Vincas Mykolaitis-Putinas
- VB* – Vytautas Bubnys

LITERATŪRA

Balkevičius J., 1963, Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė. Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. leidykla.

Balkevičius J., 1998, Lietuvių kalbos predikatyvių konstrukcijų sintaksė. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. inst.

DLKG 1996 – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika / Red. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid.

Grenda Č., 1979, Apibrėžtumo / neapibrėžtumo požymių apozicija veiksmažodžių konstrukcijose su daiktavardžiu. – *Kalbotyra*, t. 30 (1), 32 – 38.

Jablonskis J., 1928, Rygiškių Jono Linksniai ir prielinksniai. Kaunas.

Labutis V., 1976, Žodžių junginių problemos. Vilnius: VVU.

Labutis V., 1994, Lietuvių kalbos sintaksė, t. 1. Vilnius: VU leidykla.

LKG 1976-3 – Lietuvių kalbos gramatika / Vyr. red. K. Ulvydas. T. 3: Sintaksė. Vilnius: Mokslo.

Šukys J., 1998, Lietuvių kalbos linksniai ir prielinksniai: vartosenos ir normos. Kaunas: Šviesa.

Valeckienė A., 1998, Funkcinė lietuvių kalbos gramatika. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. inst.

Vilniaus pedagoginis universitetas

Lietuvių kalbos katedra

Įteikta

2004 -03-31